

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

АНТСЬКИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

1

Питання періодизації історії СРСР являють собою одне з найактуальніших завдань сучасної історичної науки. Найменш розробленими залишаються ті періоди історії нашої Батьківщини, які передували утворенню Київської держави, тобто кінець епохи первісно-общинного ладу у східних слов'ян і час переходу до феодального суспільства.

Не розроблене питання про значення рабовласництва в житті східних слов'ян, хоча всі історики зараз погоджуються на тому, що слов'янське суспільство пройшло повз рабовласницьку формацію; ще й досі не існує єдиної точки зору на час формування феодальних відносин.

Через відсутність достатніх письмових даних, які б дозволили висвітлити дофеодальний період історії Русі, основним джерелом дослідження стають речові пам'ятки. Археологи розробили свою систему періодизації пам'яток, проте ця система в значній мірі має технічний характер, і питання про те, наскільки археологічні періоди відповідають корінним етапам розвитку суспільства, далеко ще не з'ясоване.

Сказане в повній мірі стосується і антського періоду історії східних слов'ян: в археологічній літературі цей період можна вважати за визнаний, але історична суть його досі залишається ще не розкритою.

Буржуазні історики Росії виклад свого предмета починали з часів Київської Русі — з періоду, який добре відображений у древньоруських літописах. Древніші періоди історії слов'ян для більшості цих дослідників просто не існували. Сама поява східних слов'ян на території, де їх застає історія, викликала в буржуазній науці найрізноманітніші пояснення, що базувалися в основному на антинауковій індоєвропейській теорії з її уявленням про прабатьківщину, міграції та переселення, і, по суті, не мали нічого спільного із справжніми історичними фактами. Час появи слов'ян на території, яку вони займають нині, відносився цими істориками не до історії, а до сфери темних переказів та неясних легенд передісторії.

Більшість старих істориків, які перебували в полоні антинаукової „теорії“ норманізму, зараз повністю розвінчаної радянською наукою, історію східних слов'ян взагалі починали від легендарного закликання варягів, тобто від середини IX ст. Слід зауважити, що і в наші дні реакційна „норманістська теорія“ використовується ворогами нашої країни, зокрема американо-англійськими фальсифікаторами історії, в їх намаганнях всіляко принизити минуле нашого народу. Ті ж буржуазні дослідники, яких не можна віднести до норманістів і які цікавилися подіями більш давнього, ніж IX ст., часу, історію східних слов'ян починали не раніше як від середини I тисячоліття н. е.

У цьому розумінні показовим є тезис В. О. Ключевського, за яким існують „дві тісно пов'язані одна з одною ознаки, які позначають

початок історії народу: найбільш ранній спогад його про самого себе і найбільш рання суспільна форма, що об'єднувала його в якомусь сумісному діянні"¹. Ці ознаки В. О. Ключевський вбачав у VI ст. н. е. у східних слов'ян, які об'єдналися в Дулібський „військовий союз на Карпатах“² — найдавніше політичне утворення східних слов'ян. Літописні згадки про цей союз племен являють собою найдавніші відомості про слов'ян, відбиті у східнослов'янських письмових пам'ятках. Саме Дулібський союз Ключевський і вважав початком руської історії.

Радянську науку така постановка питання, звичайно, задовольнити не може. Немає ніяких підстав починати історію нашої Батьківщини тільки від часу найдавнішої згадки про слов'ян у літопису, тим більше, що відсутність письмових джерел у більш давні часи компенсується джерелами археологічними. Взагалі, історія будь-якого народу починається не тоді, коли згадки його про своє минуле відбиваються в пам'ятках письменства, а тоді, коли цей народ виникає. Історія виникнення народу є історією племен або інших етнічних утворень, які були творчою силою в самому процесі етногенезу. Тому ранній період історії східних слов'ян (до утворення Київської Русі) є для радянського історика не менш важливим і присутнім, ніж пізніші періоди.

При вивченні раннього періоду історії східних слов'ян в центрі уваги звичайно опиняється середина I тисячоліття н. е. — час, коли слов'янські племена антів і склавів займали значне місце у творах візантійських письменників, що, безперечно, є відбитком тієї величезної ролі, яку древні слов'яни відіграли в історії Візантії і взагалі Європи в епоху раннього середньовіччя.

У IV ст. н. е. в Причорномор'ї анти вели вперту боротьбу з остроготами³. У VI—VII ст. ст. анти і склавів ведуть наступ на південь і південний захід проти наскрізь прогнилої рабовласницької Візантійської імперії. Цей наступ, як відомо, закінчився поваленням рабовласницького і виникненням нового, більш прогресивного, феодального ладу, а разом з тим — слов'янською колонізацією Балканського півострова і утворенням тут у VII ст. Болгарського царства, а трохи пізніше Сербії.

Оскільки східні слов'яни (точніше, частина їх) в середині I тисячоліття н. е. були відомі під назвою анти, цей період дістав назву антського.

2

Більшість сучасних істориків і археологів антської території вважають середню Наддністрянщину, Побужжя та середню Наддніпрянщину (головним чином Правобережжя⁴). Отже, анти були південно-західною частиною східнослов'янських племен.

Письмові відомості про антів дуже незначні; правильно зрозуміти історію антів можна лише при поєднанні цих письмових даних з археологічними матеріалами.

Матеріальна культура антів довгий час була невідомою. Існувала неправильна думка, що антські пам'ятки повинні мати примітивний архаїчний вигляд, близький до пам'яток роменсько-боршевського типу. Б. А. Рыбаков деякий час навіть вважав, що культура городищ роменсько-боршевського типу і є культурою антів⁵.

¹ В. О. Ключевський, Курс русской истории, т. I, М.—Л. 1923, стор. 121.

² Там же, стор. 126.

³ У буржуазній літературі „остроготи“ неправильно перероблено в „остготи“.

⁴ П. Н. Третьяков, Анты и Русь, Советская этнография № 4, 1947.

⁵ Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, ВДИ № 1, 1939, стор. 319—337.

Внаслідок досліджень останніх років можна вважати встановленим, що антська культура представлена пам'ятками культури полів поховань черняхівського типу.

Культура полів поховань черняхівського типу, відкрита В. В. Хвойком в кінці минулого століття¹, нині може вважатися вивченою більш-менш ґрунтовно.

Поселення цієї культури відомі в значній кількості пунктів (понад 200), однак дослідження їх почалось лише в останній час. В дореволюційні роки розкопки провадилися тільки на одному поселенні (в с. Неслухів, Новомилятинського району, Львівської області). За останні роки досліджувалися поселення у Жуківцях (Обухівського району, Київської області), Ягнятині (Ружинського району, Житомирської області), Луці-Врублівецькій (Кам'янець-Подільського району), Костянці та Волиці (Дубнівського району, Ровенської області), Великих Вікнинах (Великодедеркальського району, Тернопільської області) та ін.

Ці поселення являли собою відкриті, нічим не захищені селища, які розташовувалися на пологих берегах річок, ярків і балок. На цих поселеннях під час розкопок відкрито залишки невеликих наземних жител, стіни яких були побудовані з дерев'яних стовпів, переплєтених лозою та обмазаних глиною. В середині жител знаходилися глинобитні або камінні печі. На поселеннях виявлено також споруди господарського (ями, льохи та ін.) і виробничого (керамічні печі, залишки горнів та ін.) призначення. Речовий матеріал, що складається головним чином з уламків кераміки, свідчить про високий рівень розвитку суспільства культури полів поховань.

Кладовища культури полів поховань черняхівського типу являють собою великі некрополі, без будь-яких могильних насипів, так звані поля поховань (звідкі і сама назва культури). Такі кладовища відомі в багатьох місцях — в Черняхіві (Кагарлицького району, Київської області), Масловому (Златопільського району, Кіровоградської області), Дідівщині (Фастівського району, Київської області), Дерев'яному (Клеванського району, Ровенської області) та ін. З цих кладовищ, які нараховують по кілька сот поховань кожне, більш-менш повно розкопані тільки два: черняхівське та масловське.

У могильниках культури полів поховань черняхівського типу звичайно зустрічаються два обряди — тілоспалення та тілопокладення, причому другий обряд явно переважає. При кістяках або урнах з прахом часто зустрічаються супроводжуючі речі: посуд, залізні ножі, фібули (бронзові, залізні або срібні), пряжки, скляні посудини, різного роду привіски, кістяні гребінці, шипці, різного типу бусини, монети і т. п.

Датування культури полів поховань черняхівського типу довгий час обмежувалося II—V ст.ст. н. е. Зараз на підставі таких пам'яток, як підкарпатські кургани, Ягнятин, Мартинівка, Россава, Лука-Врублівецька, Псарі, Городниця та ін., існування культури полів поховань, принаймні на основній території її поширення (Наддністрянщина та Правобережжя), треба продовжити на VI а то і на початок VII ст. н. е.², тим більше, що пам'ятки VII—VIII ст.ст. типу Пастирського городища, Ягнятинського кургана, Луцька, Віткова, Гнідави, Липи та ін. надзвичайно схожі з пам'ятками культури полів поховань черняхівського типу³.

Базуючись саме на пам'ятках черняхівського типу, можна окреслити основні моменти розвитку антського суспільства в першій половині та середині I тисячоліття н. е.

¹ В. В. Хвойко, Поля погребений в среднем Приднепровье, ЗРАО, н. с., т. XII, вып. 1—2, СПб 1901, стор. 172—190.

² Археологія, т. IV, К. 1950, стор. 46—51.

³ Там же, стор. 50—51.

Культура полів поховань, яку ми тепер розглядаємо як антську, мала хліборобський характер, стже господарський розвиток антського суспільства мав хліборобську основу.

Висвітленню значення хліборобства у східних слов'ян присвячено немало сторінок у працях вітчизняних дослідників, але до недавнього часу це питання не було з'ясованим до кінця. Дискусія про те, ким були наші предки — хліборобами чи мисливцями і рибалками, — могла мати місце лише доти, поки у розпорядженні історичної науки знаходилися лише писемні джерела, в яких дійсно не маємо достатніх даних для розв'язання цього питання. Але як тільки були використані археологічні матеріали, ця проблема вирішилася сама собою, і зараз хліборобський характер господарства антів ні в кого не викликає сумнівів.

Характер і топографія поселень та кладовищ культури полів поховань черняхівського типу показують, що анти були осілим народом, у своїй господарській діяльності пов'язаним з обробітком землі. Про це ж свідчать і інші факти, серед яких найважливішими є знахідки землеробських знарядь на поселеннях культури полів поховань. Так, наральники були знайдені в Ягнятині, Пражеві¹ та ін.; серпи — у Великих Вікнинах², на Пастирському городищі³ та ін. Про хліборобство говорять також відбитки соломи на кусках обмазки від стін будівель, відбитки полови на денцях горшків пізніх виявів культури полів поховань та ін.

Письмові джерела зображують древніх слов'ян насамперед хліборобським народом. Менандр, наприклад, свідчить, що під час воєн слов'ян з аварами останні розорили слов'янські поля⁴; в інших творах древніх авторів мова йде про спустошення антських земель.

Поряд з хліборобством значне місце в господарстві антів займало скотарство, як про це довідуємось з письмових джерел і археологічних фактів (остеологічний матеріал, знаходжуваний на поселеннях культури полів поховань). Особливе місце займало розведення коней, яке мало, між іншим, і військові цілі: антські вершники неодноразово брали участь у подіях VI—VII ст.ст.⁵ В певній мірі анти займалися також мисливством, рибальством та іншими промислами.

Прогрес східнослов'янського суспільства в I тисячолітті н. е. визначався в першу чергу технічним прогресом в хліборобстві.

Хліборобство у Східній Європі має надзвичайно глибокі корені: починаючи від пізнього неоліту воно було визначальною галуззю господарства в середній Наддніпрянщині та Наддністрянщині. У скіфську епоху виникло орне землеробство, що було значним кроком вперед у розвитку хліборобства. Саме скіфів-орачів, які жили на правобережжі Дніпра, на Побужжі та частково у середній Наддністрянщині, і можна вважати предками антів та носіями цієї передової техніки хліборобства.

Слід думати, що у скіфські часи основним типом орного знаряддя була дерев'яна соха; тільки в останні століття перед нашою ерою з'являються залізні наральники, які в перші століття нашої ери розповсюджуються по всій антській території.

Й. В. Сталін указує: „Друга особливість виробництва полягає в тому, що його зміни і розвиток починаються завжди із змін і розвитку продуктивних сил, насамперед — із змін і розвитку знарядь вироб-

¹ Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань в північно-західному Правобережжі, АП, т. I, К. 1949, стор. 169—172.

² М. Смішко, Селище доби поховань у Великих Вікнинах, Археологія, т. I, К. 1947, стор. 120.

³ Древности Приднепровья, вып. II, табл. IV.

⁴ ВДИ, № 1, 1941, стор. 247.

⁵ Там же, стор. 234.

ництва“¹. Отже, особливу увагу слід звернути на зміни в розвитку основного орного знаряддя, яке використовувалось в антському суспільстві.

Залізні наральники культури полів поховань були частиною знаряддя типу сохи, з вузьким робочим кінцем, укріпленим під кутом до лінії руху. Таке знаряддя могло лише розрихлювати землю, але не підрізало довгих коренів степових трав і не перевертало землі. За допомогою його можна було зорювати лише площі, звільнені з-під лісу (підсічна система господарства); освоїти ним степову цілину було неможливо. Але вже на кінець антського періоду (VII—VIII ст.ст.) зустрічаємо наральники, які були частиною знаряддя плужного типу, з широким робочим кінцем, що являє собою горизонтально-ковзний повзун. Таке знаряддя підрізало верхній шар землі і перевертало його за допомогою відвальної дошки.

Наральники такого типу відомі в культурних шарах VII—VIII ст.ст. н. е. на Пастирському городищі² і на поселенні біля с. Сахнівка³. Такий же наральник було знайдено і в с. Шмирево, Курської області⁴.

Винахід ширококозого плуга за антських часів мав величезне значення для дальшого розвитку древньослов'янського суспільства не тільки тому, що поліпшував обробіток вже освоєних земель і тим самим підвищував їх продуктивність, а головним чином тому, що робив можливим освоєння степових просторів.

Це технічне досягнення створювало нові перспективи розвитку виробництва у древньослов'янському суспільстві. Початок антського періоду, точніше — перехід від пізньоскіфського до антського часу, був ознаменований великим технічним досягненням — широким запровадженням у землеробстві орного знаряддя із залізним наконечником (найдавніші залізні наральники, відомі на території східних слов'ян, знайдені на поселенні Галліш-Ловачка біля Мукачева в Закарпатті і відносяться до останніх століть перед нашою ерою).

Кінець антського періоду, точніше — перехід від антського періоду до часів Київської Русі, був ознаменований новим великим технічним досягненням — винаходом ширококозого плуга.

Поява і широке запровадження орного знаряддя із залізним робочим кінцем мало величезні наслідки: воно значно збільшило продуктивність землеробського виробництва і цим самим створило необхідні умови для одержання гарантованого додаткового продукту, достатнього для реалізації другого суспільного розподілу праці і появи експлуатації людини людиною. „...Завдяки плугові, — вказує Ф. Енгельс, — стало можливе у великому розмірі землеробство, *рільництво*, а разом з тим і практично необмежене для тодішніх умов збільшення життєвих припасів...“⁵.

Виділення ремесла в самостійну галузь виробництва на заключних етапах того періоду історії людського суспільства, який Ф. Енгельс називає „вищим ступенем варварства“, було історичною необхідністю. Умови, що визначали цю необхідність, виникали ще на початку даного ступеня розвитку. Серед них головною був початок добування і обробки заліза. Оскільки поклади заліза трапляються далеко не всюди, а самий процес його добування і обробки вимагає наявності спеціального досить

¹ Історія ВКП(б). Короткий курс, стор. 115.

² Древности Приднепровья, вып. II, табл. V, 137.

³ Розкопки В. І. Довженка в 1949 р.

⁴ Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева, Обоянского уезда, Курской губ., произведенных проф. Д. Я. Самоковасовым, М. 1915, стор. 3—5; Атлас Гочевских древностей. Приложение к дневнику раскопок в окрестностях с. Гочева, Обоянского уезда, Курской губ., М. 1915, табл. I.

⁵ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав., К. 1948, стор. 24.

складного устаткування і особливих навиків, виникла передумова відокремлення цієї галузі виробництва, яке повинно було забезпечувати потреби вже не общини, членом якої є виробник, а значно ширших шарів населення.

Отже, коли ми кажемо, що в II ст. н. е. ремесло в антському суспільстві вже відокремилось, то маємо на увазі не початок, а завершення цього процесу.

Виділення ремесла в самостійну галузь виробництва переростає безпосередні рамки натурального господарства, оскільки продукт ремесла може реалізуватися тільки через ринок. Тому і сільське господарство — основна галузь виробництва — повинно бути досить продуктивним, щоб давати додатковий продукт, який міг би бути перетвореним на товар.

Ще в скіфську епоху Геродот повідомляв про те, що скіфи-орачі сіють хліб не тільки для власного вжитку, а й на продаж. Це значить, що вже в V ст. до н. е. кількість продукovanого збіжжя перевищувала кількість збіжжя, яку споживав сам виробник; це давало можливість ту частину збіжжя, яка складала це перевищення, перетворювати в товар. Навряд чи може бути сумнів в тому, що ці умови полягали у виникненні орного хліборобства.

Поява плуга із залізним наконечником на рубежі нашої ери повинна була зробити сільське господарство ще більш продуктивним.

Отже, є всі підстави говорити про виникнення, хоча б у якихось обмежених масштабах, внутрішньої торгівлі. І дійсно, у антів I—II ст. ст. н. е. ремесло вже відокремилось від сільського господарства в самостійну галузь виробництва, працювало на ринок. Про це свідчить широке поширення в пам'ятках культури полів поховань, починаючи від II ст. н. е., посуду, виготовленого на гончарському крузі. Цей посуд, як доказано радянськими вченими, був посудом ремісничого походження і виготовлявся на продаж. Велике значення мають також залишки майстерень, виявлені на древньослов'янській території: керамічних (Неслухів¹, Лепесівка², Лука-Врублівецька³, Тропішов⁴ та ін.), залізообробних (Острів-Варковецький⁵), ювелірних (Гришинці⁶) та ін. Розміри цих майстерень свідчать про те, що продукція їх була розрахована на ринок. Прикладом може бути керамічна майстерня III—IV ст. ст. н. е. в Тропішові⁷, де випадково були виявлені залишки кількох керамічних печей. Археологічні розкопки виявили ще чотири печі для випалювання посуду. В одній з них було знайдено 92 посудини. Отже, в чотирьох печах можна було одноразово випалювати більше 350 посудин. Коли взяти до уваги, що печей було не чотири, а значно більше, то великі масштаби виробництва тропішовської майстерні стануть ще яснішими. Цілком очевидно, що в Тропішові існувало налагоджене ремісничє виробництво, розраховане на широкий продаж.

Другий суспільний поділ праці і утворення постійного внутрішнього ринку обумовили виникнення і грошової торгівлі. Свідченням цього є скарби римських монет, якими буквально засіяні древньослов'янські землі⁸. Територія поширення римських монет у Східній Європі повністю

¹ K. Nadaczek, Z badań archeologicznych w dorzeczu Bugu (I), TeKa konserwatorska, R. II, Lwów 1900, стор. 44—59; Grabarka niesłuchowska (II), TeKa konserwatorska, R. II, Lwów 1900, стор. 71—86; Grabarka niesłuchowska (III), TeKa konserwatorska, R. III, Lwów 1901, стор. 1—14.

² Яроцький, Некоторые памятники древности близ с. Лепесовки, Кременецкого у., ИАК, вып. 24, стор. 54—64.

³ Не опубліковано.

⁴ T. Reuman, Problem ceramiki siwej na kole toczzonej, Wiad. archeol., t. XIV, Warszawa 1936, стор. 147—175.

⁵ АП, т. III, 1952, стор. 162—164.

⁶ Каталог выставки XI АС в г. Киеве, К. 1899.

⁷ T. Reuman, там же, стор. 163—168.

⁸ Археологія, т. III, К. 1950, стор. 93—101.

збігається з територією антів, визначеною на підставі письмових джерел, та з територією культури полів поховань черняхівського типу. Не може бути сумніву, що римська монета була у антському суспільстві грошовим знаком і мала внутрішній обіг; більше того, у антів існувала навіть власна чеканка монет, яка наслідувала римські зразки. Такі „варварські“ монети знайдено на наших землях (Черняхів, Ромашки, Бронниця, Стольне, Кашперівка, Городок та ін.)¹.

Переважає більшість римських монет, виявлених на антських землях, відноситься до II ст. н. е. (часи Антонінів; найчастіше ж — Антоніна Пія і Марка Аврелія). Древніші монети тут трапляються дуже рідко. Збіг дати максимального поширення римської монети з датою відокремлення ремесла від землеробства аж ніяк не може бути випадковим. Але час обігу римської монети в антському суспільстві не обмежувався II ст. н. е. Є безперечні докази, що римська монета зберігала своє значення у антів ще принаймні в IV—V ст. н. е. і, очевидно, ще пізніше².

4

Матеріали, які є в нашому розпорядженні (головним чином археологічні) свідчать про значне майнове розшарування антського суспільства вже в перші століття нашої ери. Одним з доказів цього є відмінність в похоронному інвентарі, яку можна спостерігати (що особливо важливо відзначити) в межах одного і того ж кладовища. Прикладом може вважатися Черняхівський могильник³, де виявлено, з одного боку, поховання без речей (таких близько чверті загальної кількості), з другого — порівняно багаті поховання, інвентар яких складається з речей, виготовлених з дорогоцінних металів, скляного посуду, який являв собою на той час велику цінність, коштовних привозних виробів, монет тощо. Два поховання відрізнялися навіть своєю архітектурою: вони являли собою дерев'яні склепи. Обидва поховання були пограбовані ще в древності, що дає підставу припустити, що вони належали до числа найбагатших. Про це ж свідчать і уламки скляного посуду, що залишилися після пограбування.

Багаті інвентарі відомі і в скіфський час; більше того: антські поховання навіть бідніші від багатих скіфських могил, однак це не є доказом, що антське суспільство було біднішим або що майнове розшарування тут було менш виявлене. В літературі висловлена цікава думка, згідно якої самі розміри багатств, покладених у скіфські могили, свідчать про те, що в скіфському суспільстві ще не навчилися цінувати срібло і золото; інакше такі величезні маси дорогоцінних металів не клали б у поховання. Характерно, що у скіфські часи ми не зустрічаємо ні речових, ні грошових скарбів; процес нагромадження багатств, зовнішнім виразом якого є скарби, очевидно, в цей час ще не починався, оскільки економічний розвиток скіфського суспільства ще не досяг того рівня, коли це явище стає історичною необхідністю.

В антський же час скарби були дуже поширені. До перших століть нашої ери належить дуже мало речових скарбів: основне багатство набуває в цей час грошової форми і складається з римських монет, що можна пояснити слабим розвитком в той час ювелірного ремесла. В середині ж I тисячоліття н. е. грошові скарби майже зникають:

¹ Археологія, т. III, К. 1950, стор. 100—101.

² Археологія, т. VI, стор. 74—80.

³ В. В. Хвойко, Поля погребеній в среднем Приднепровье, ЗРАО, н. с., т. XII, вып. 1, 2, СПб 1901, стор. 172—190.

у IV—V ст.ст. вони ще відомі (наприклад, Оболонський¹ або Рублівський²), але вже в VI—VII ст. ст. відсутні. Приблизно в один час із зникненням грошових скарбів починають з'являтися речові скарби. В IV—V ст. ст. н. е. зустрічаємо також змішані скарби, які мають у своєму складі як монети, так і речі (Ніжинський³, Борочинський⁴ та ін.). У V ст. відомі вже чисто речові скарби (Обоянський⁵, Суджанський⁶, Концештський⁷ та ін.), а в VI—VII ст. ст. кількість їх значно зростає.

Ці скарби досягають іноді великих розмірів. Відомі скарби римських монет, які нараховували понад 1000 екземплярів, — Ніжинський (1312)⁸, Борочинський (кілька тисяч)⁹, Кашперівський (близько 1000)¹⁰, скарб, знайдений у колишньому Ольгопольському повіті, Подільської губ. (1348)¹¹ і т. д. Речові скарби також іноді бувають дуже багатими, як, наприклад, Мартинівський¹². Відомий Перещепинський скарб, датований початком VIII ст. н. е., як про це свідчить комплекс речей, складався протягом кількох століть¹³.

Ці скарби є безумовним свідченням величезних багатств, що нагромаджувалися в руках окремих представників антського суспільства. Але на відміну від попереднього часу ці багатства не клалися у могили (що означало їх фактичне знищення), а переховувалися у вигляді скарбів, звідки в першій-ліпший момент могли бути взятими.

Підтвердженням майнової нерівності у антів можуть вважатися також знахідки ключів від хатніх засувів (Неслухів¹⁴, Костянець¹⁵ та ін.) — найбільш давні на наших землях.

Дуже цікавою є поява в антський час „знаків власності“, або тамг, які сильно розвинулися в наступну епоху — в епоху Київської Русі (так звані „знаки Рюриковичів“). У Керчі подібні знаки існували вже в II—IV ст.ст. н. е.¹⁶ На древньослов'янських землях найдревнішими подібними зображеннями, можливо, слід вважати так звані „символічні знаки“ на наконечниках списів з Камениці¹⁷ та Розвадова над Саном¹⁸.

Перші більш або менш датовані зображення „знаків Рюриковичів“ зустрінуті на трапецеподібній привісці з Мошинського скарбу¹⁹ і на кількох наконечниках від ременів, знайдених у скарбі в с. Хацьки²⁰;

¹ Н. Ф. Беляшевский, Монетные клады Киевской губ., К. 1889, стор. 26—34.

² ОАК, 1891, стор. 128, 131.

³ М. Макаренко, Ніжинська фібула, К. 1928, стор. 31—43.

⁴ J. Piotrowski, Skarb boroczynski, pow. Horochów na Wołunii, Lwów 1929.

⁵ Л. А. Мацулевич, Погребение варварского князя в Восточной Европе, М.—Л. 1934, стор. 15—76.

⁶ Там же, стор. 79—84.

⁷ Там же, стор. 56—57.

⁸ М. Макаренко, там же, стор. 31—43.

⁹ J. Piotrowski, там же.

¹⁰ L. Kozłowski, Zarys prazdiejów Polski południowo-wschodniej, Lwów 1939, стор. 93.

¹¹ Е. Сецинский, Археологическая карта Подольской губ., Труды XI АС, т. I, стор. 247.

¹² У Київському історичному музеї.

¹³ А. А. Бобринский, Перещепинский клад, МАР № 34, 1914, стор. 111—120.

¹⁴ М. Ю. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, т. II, К. 1948, стор. 121.

¹⁵ Не опублікований.

¹⁶ С. П. Толстов, Из предистории Руси, Советская этнография, т. VI—VII, 1947, стор. 45—49.

¹⁷ У Львівському історичному музеї; W. Antoniewicz, Archeologia Polski, Warszawa 1926, стор. 179.

¹⁸ M. Śmiszko, Grot dziryty z runicznym napisem z Rozwadowa nad Sanem, Wiad. Archeol., t. XIV, Warszawa 1936, стор. 140—146, табл. XIX, XX.

¹⁹ А. А. Спицын, Предметы с выемчатой эмалью, ЗОРСА, т. V, 1903, стор. 179.

²⁰ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ м. Смелы, т. III, СПб 1901, табл. XIV.

трохи ускладнені форми представлені на предметах поясного набору з Мартинівського скарбу¹. Датуються ці речі V—VII ст. ст. н. е.

Спеціальний зміст цих знаків поки що до кінця не з'ясований, але незалежно від того, чи були вони тамгами², чи знаками власності³, вони мають безпосереднє відношення до інституту приватної власності, який в цей час швидко розвивається.

Як бачимо, археологічні джерела дають досить підстав для міркування про розвиток у антському суспільстві як приватної власності, так і майнової нерівності.

Свідчення про це знаходимо і серед письмових джерел. Коли Іоан Ефеський пише про те, що анти і склавіни „стали багатими, мають золото і срібло, табуни коней і багато зброї“⁴, то, зрозуміло, він має на увазі не все антське населення, не звичайних селян, а тільки верхівку суспільства, яка зосереджувала в своїх руках великі багатства. Це, природно, накладало свій відбиток на ті майнові відношення, які виникали в самому антському суспільстві, і стимулювало нагромадження багатств. У письмових джерелах знаходимо вказівки на прагнення антив до нагромадження цінностей, до наживи.

Прикладом може бути випадок з Хільбудієм, про який розповідає Прокопій⁵. З цієї розповіді дізнаємося, що якийсь ант купив у склавів полоненого Хільбудія з метою розбагатіти, одержавши за нього викуп. Виходить, що цей ант йшов на свідому трату грошей (Прокопій говорить саме про гроші) для того, щоб одержати більшу суму. Звичайно, це було можливо лише в суспільстві, добре знайомому з багатством, де останнє дає тому, хто ним володіє, певні переваги і привілеї.

5

Майнове розшарування веде за собою і розшарування соціальне, виникнення класового суспільства. Наявність майнової диференціації серед населення середньої Наддніпрянщини, Побужжя і Надністриянини, яка існувала вже в скіфський час, а в перші століття нашої ери досягла значних розмірів, має вирішальне значення для правильного розуміння соціальної історії антського суспільства. Основи для виникнення класового суспільства — майнове розшарування, розвиток інституту приватної власності — у антив були в наявності. Докази цього бачимо і в значному розвитку рабовласництва у антив і склавів, що досить яскраво висвітлюється в творах сучасників.

Письмові джерела відобразили лише один спосіб одержання рабської робочої сили — захоплення полонених на війні. Про оборнення у рабство полонених візантіївців під час військових сутичок на Балканах у VI—VII ст. ст. н. е. візантійські письменники згадують неодноразово. Згідно з твердженням Прокопія, на початку свого руху на Балкани, тобто в першій половині VI ст. н. е., слов'яни здебільшого вбивали полонених і тільки згодом почали перетворювати їх на рабів. „Так, спочатку слов'яни знищували всіх жителів, які зустрічалися їм. Тепер вони, нібито упившись морем крові, стали з цього часу деяких з тих, що попадалися їм, брати в полон, і тому всі йшли додому, уводячи з собою багато десятків тисяч полонених“⁶.

¹ У Київському історичному музеї.

² С. П. Толстов, Из предистории Руси, Советская этнография, т. VI—VII, 1947, стор. 45—49.

³ Б. А. Рыбаков, Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв., СА, т. VI, 1940, стор. 227—257.

⁴ ВДИ № 1, 1941, стор. 252.

⁵ Там же, стор. 235—237.

⁶ Прокопій, О войнах с готами, III, 38, ВДИ № 1, 1941, стор. 241.

Звідси можна було б зробити висновок про те, що тільки внаслідок воєн з Візантією анти і склавіни почали використовувати полонених як рабів. Такий висновок, проте, був би невірним. Джерелом рабовласництва в древньослов'янському суспільстві були не тільки війни з Візантією та іншими країнами, а й внутрішні, міжплеменні сутички: Ант Хільбудій був рабом у склавінів і там же був куплений своїм співвітчизником. При цьому Прокопій вказує, що рабом Хільбудій став саме внаслідок війни між антами і склавінами.

Рабовласництво у антів і склавінів почало виходити за рамки звичайного патріархального рабства, характерного для пізньородового суспільства. Про це свідчить розмір захоплення рабів під час збройних сутичок з Візантією, що інколи досягав десятків тисяч чоловік.

Важливо, що в антів у VI ст. н. е. існувала торгівля рабами — явище для патріархального рабства незвичайне. Хільбудій, який був рабом у склавіна, був проданий ним анту за гроші. Правда, звідси ж ми бачимо, що анта, представника даного суспільства, ще не можна було продати в рабство в тому ж самому суспільстві: ант Хільбудій, куплений антом, який помилково вважав його за римлянина, повернувшись додому, за законами країни повинен був дістати свободу. Мова йде, правда, про повернення додому полоненого, захопленого на війні; про існування у древніх слов'ян рабства за борги відомостей немає.

В зв'язку з питанням про рабовласництво у антів постає питання, пов'язане з відомими Змієвими, або Трояновими валами. Датування цих споруд у зв'язку з антською проблемою визначається тим, що принаймні частина з них збудована ще перед епохою Київської Русі. Деякі автори, наприклад В. Г. Ляскоронський¹, схильні відносити їх без достатніх підстав навіть до скіфського часу. Але розташування цих валів виключає таке припущення, бо, безперечно, завданням їх було захищати не Степ, де в скіфські часи виникали перші рабовласницькі держави, а Лісостеп.

Змієві вали мають для нас безпосередній інтерес, бо ці земляні споруди є пам'яткою суспільства, яке знало примусову працю і політичну владу. Такі вали, що тягнуться через всю територію незалежно від топографії її населених пунктів, є наслідком суспільної праці: побудування їх потрібне не одній сім'ї і навіть не одному роду або общині (як, наприклад, побудування городищ родового суспільства типу Немирівського або Більського), а суспільству в цілому.

Більше того, в умовах общинного ладу, при відсутності єдиної централізованої влади і єдиної військової організації в масштабах усього суспільства, існування таких валів позбавлене всякого змісту, бо вони мають значення для оборони всієї країни, а не окремих родо-племенних територій. Тому Змієві вали свідчать не тільки про застосування примусової праці у слов'ян докиївського періоду, а й про наявність у них деякої політичної організації, яка мала не тільки засоби примусу, а й засоби колективної оборони в масштабах всієї території, захищеної валами.

Віднесення Змієвих валів до скіфського часу дуже сумнівне, бо в такому разі довелось б хліборобську Скіфію вважати значно складнішою за своїм суспільним розвитком і суспільною організацією, ніж це вирисовується на підставі письмових і археологічних даних. В порядку робочої гіпотези ми схильні датувати ту частину Змієвих валів, яка будувалася до часів Київської Русі, антським періодом, коли на території, що добре збігається з територією, захищеною Змієвими валами, за відомостями письмових джерел, існувала антська держава.

Наведені міркування дозволяють зробити висновок про досить значні розміри використання примусової рабської праці в антському суспільстві. Проте це не означає, що у древніх слов'ян в середині I тисячоліття н. е.

¹ В. Г. Ляскоронский, Городища, курганы и зміевы вали, находящиеся в бассейне р. Сулы, Труды XI АС, т. I, стор. 456.

існувала рабовласницька формація. Справа лише в тому, що древні слов'яни, являючи собою в ті часи досить складне суспільство, за своєю соціальною структурою не були так однорідні, як в епоху панування родового ладу.

6

Неоднорідність антського суспільства, пов'язана з внутрішніми процесами його розвитку, сприяла виділенню у антів суспільної верхівки — князів і вельмож.

Те, що антське суспільство не було однорідним, що воно чим далі, тим сильніше розшаровувалося, сумніву не підлягає. Докази цього бачимо в повідомленнях візантійських авторів про антських „царів“, „князів“ та вельмож, які вже мають спадкоємну владу, підтримують дипломатичні стосунки з іншими народами і країнами і т. д. Очевидно, саме в їх руках зосереджуються ті багатства, які ми знаходимо у вигляді скарбів.

Безперечно, скарби являють собою приватну власність кожного з них. Вже на підставі Перещепинського скарбу Бобринський висунув думку про те, що цей скарб, очевидно, належав якомусь „варварському“ вождю¹. Серед речей скарбу знаходимо меч у піхвах, прикрашених багатою орнаментациєю, предмети особистого убору, виготовлені з дорогоцінних металів, прикрашені дорогоцінними каменями, золотий і срібний посуд і т. п. Звичайно, ці речі не могли бути у вжитку рядового воїна і, тим менше, — простого селянина. Тільки представник соціальної верхівки міг володіти такою прикрашеною дорогоцінностями зброєю, як меч з Перещепинського скарбу; тільки представник соціальної верхівки міг носити одяг і вбрання, прикрашені дорогоцінними металами та каменями, і користуватися дорогоцінним посудом.

Інші скарби, очевидно, теж в більшості своїй належали представникам вищих шарів антського суспільства. У Вознесенському скарбі знаходимо такі речі, як скульптурні зображення лева і орла, виготовлені з срібла, які, безперечно, мали символічне значення — знак влади².

Уже в IV ст. н. е. був відомий антський король (гех) Бож, який боровся проти остроготського короля Амала Вінітара і загинув разом із своїми 70 вельможами (primates)³. У середині VI ст. Межамір Ідар'їч, брат Келагаста, був антським послом до аварського кагана Ваяна⁴. До VII ст. н. е. відноситься згадка кількох імен слов'янських князів і королів — Пірагаст⁵, Давріт⁶, Ардагаст⁷, Мусокій⁸ та ін.

Серед них особливо цікаве ім'я Мусокія, який був слов'янським королем в другій половині XI ст. (згадується Феофаном під 1185 р.). Це ім'я деякими дослідниками, наприклад Н. С. Державінін⁹ (і, очевидно, цілком підставно), пов'язується з ім'ям Маджака — князя держави Валіана, про яку згадує Аль-Масуді. Це особливо важливо для нас, оскільки в XI ст. було відоме ім'я князівського роду Макосіїв, які князували у Кременці. Цілком можливо, що Кременець був центром тієї території, де в середині I тисячоліття н. е. існувала держава, відома у арабів під назвою Валіана; існування самого Кременця, як свідчать

¹ А. А. Бобринский, Перещепинский клад, МАР № 34, 1914, стор. 111—120.

² В. А. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки, на Запоріжжі, Археологія, т. III, К. 1950, стор. 37—63. Грінченко, який провадив розкопки біля Вознесенки, вважав ці зображення значками військових частин.

³ ВДИ № 1, 1941, стор. 233.

⁴ Там же, стор. 247.

⁵ Там же, стор. 266.

⁶ Там же, стор. 248.

⁷ Там же, стор. 260, 262—264.

⁸ Там же, стор. 263—264.

⁹ Н. С. Державин, Происхождение русского народа, М. 1944, стор. 37.

про це археологічні матеріали, зібрані на Замковій горі в 1949 р., сягає в докиївські часи¹.

Очевидно, слово „Мусокій“ є зіпсованою формою слов'янського імені „Макосій“, а рід князів кременецьких Макосіїв сягає, таким чином, в глибину антських часів.

Безперечно, археологічною пам'яткою, що відбиває виділення соціальної верхівки антського суспільства, є також багате поховання у Рудці (Кременецького району, Тернопільської області), де знайдено дорогі речі, в тому числі і срібні шпори.

Можливо, археологічним свідченням наявності процесу виникнення у древніх слов'ян правлячої верхівки є „князівське поховання“ під дном річки, описане Л. А. Мацулевичем².

Виникає питання про соціальну природу антських князів і вельмож та про їх роль в древньослов'янському суспільстві. Це питання видається ще гострішим, якщо врахувати дані про виділення у антському суспільстві дружинників, як озброєної частини населення, подекуди протиставленої основній масі населення. Адже відомо, що появи дружинних поховань типу Шестовиць, Гніздова та ін. дослідники надають великого значення, як відображенню процесу формування феодалізму в древній Русі. Однак поховання дружинників у Східній Європі починають з'являтися значно раніше IX—X ст. ст. — часу основної маси курганних дружинних некрополів.

Увагу дослідників культури полів поховань привертає відсутність укріплених поселень, а також зброї в її пам'ятках. Останнє, однак, є не чим іншим, як міфом.

Період остаточного розкладу родових відносин Ф. Енгельс характеризує як епоху залізного плуга і меча. В цей час меч є знаряддям виробництва через те, що війна розглядається як професія, як джерело збагачення. Вважати, що всі свої війни з готами, Візантією, аварами та ін. анти могли здійснювати без зброї, просто неможливо. Отже, антська зброя, безперечно, повинна була існувати.

Але вірно й те, що на всіх найкраще досліджених великих некрополях культури полів поховань, а саме — Черняхівському, Масловському і деяких інших, всі поховання, в тому числі і чоловічі, були без зброї. Тимчасом Черняхівський могильник датується IV ст. н. е., тобто саме тим часом, коли анти провадили боротьбу з готами.

Відповідь на поставлене питання може бути лише одна: носіями зброї було не все населення, а тільки його частина — дружинники, які вже відокремилися від основної маси хліборобського населення. Таке припущення тим імовірніше, що, міркуючи ретроспективно, від часів Київської Русі IX—X ст.ст. у I тисячолітті н. е. не знаходимо будь яких слідів загального озброєння усієї маси східнослов'янського населення.

Таке пояснення залишалось б просто гіпотезою, якби ми не мали археологічних фактів, які незаперечно свідчать про наявність зброї у древніх слов'ян в антські часи.

В дійсності на території УРСР нам відома значна кількість предметів озброєння, але здебільшого недатованих. Тільки інколи можемо твердити про належність зброї до антських часів³. Деякі з цих знахідок що, безперечно, належать до культури полів поховань, як, наприклад, меч та бойовий ніж з Ягнятинського поселення, мають для нас особливий інтерес. Але вирішального значення набуває той факт, що в антські часи, крім могильників, які характеризуються виключно похованнями без зброї (Черняхів, Маслово та ін.), були також і кладовища

¹ АП, т. III, 1952, стор. 162—164.

² Л. А. Мацулевич, Погребение варварского князя в Восточной Европе, М.—Л. 1934, стор. 89—116.

³ Археологія, т. IV, К. 1950, стор. 41, 42.

воїнів. Прикладом їх можуть бути поховання з Ромашок¹, а також поховання у західних областях УРСР (наприклад, Рудки² і особливо Гринів³, датований не пізніше, як III ст. н. е.).

У літературі ці поховання не знаходили належного висвітлення: їх або зовсім ігнорували, або тлумачили невірно. Пам'ятки так званого пшеворського типу, відомі на території поширення культури полів поховань, що являють собою поховання воїнів і відрізняються від звичайних могил культури полів поховань лише наявністю предметів озброєння, деякими польськими археологами розглядалися як пам'ятки воєнних чужинців. В буржуазній літературі дуже поширена думка про приналежність цих пам'яток вандалам⁴. Насправді ж вони є похованнями власної антської дружини, яка вже в II—III ст. ст. н. е. виділилася з середовища антського суспільства. Пересвідчуємось в цьому на підставі таких знахідок, як поховання у Великій Тернівці на Кам'янецьчині⁵ та в Громівці на Вінниччині⁶, про вандальське походження яких не може бути й мови з огляду на їх територію і час. Проте предмети озброєння, знайдені в цих похованнях, цілком подібні до зброї пшеворських поховань.

У зв'язку з цим стає цілком зрозумілою наявність в антській час тільки неукріплених поселень: коли захист перестав бути функцією усього населення і зосередився в руках лише його частини, яка складала професіональне військо, коли основна маса населення (хлібороби і ремісники) не мала зброї, то, природно, непотрібними і зайвими ставали укріплення навколо поселень, де жило це населення.

Навпаки, наявність організованого війська робила цілком доцільним і можливим укріплення всієї антської території, тобто Змієві вали.

Великий інтерес у зв'язку з цим являє собою вся обстановка знаходження Вознесенського скарбу на Надпоріжжі. Цей скарб було знайдено на території військового табору, очевидно місцеперебування військової сторожі, яка охороняла переправу через Дніпро. До складу скарбу крім великої кількості предметів зброї та дорогоцінностей входили скульптурні зображення орла і лева, виготовлені з срібла, які дуже нагадують римські військові значки. Очевидно, вони і тут служили значками військових частин.

Все це означає, що антське суспільство вийшло вже за межі пізньородового суспільства. Замість озброєння всього населення, яке здатне було носити зброю (що характерно для періоду військової демократії), у антив існує більш-менш регулярне військо, для якого військова справа стає не просто джерелом збагачення, а заняттям; це має соціальне значення.

7

Таким чином, східнослов'янське суспільство вже в першій половині і середині I тисячоліття н. е. було досить складним за своєю організацією. Майнове розшарування, широкий розвиток рабовласництва, виділення знаті, відокремлення дружини — всі ці процеси являли собою лише різні сторони єдиного процесу виникнення східнослов'янського класового суспільства. Корені цього процесу знаходилися в сфері господарського розвитку древньослов'янського суспільства.

¹ Архів ІМК АН СРСР, справи № 53/1899; № 29/1900.

² М. Smiszko, *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej*, Lwów 1932, стор. 24, 25.

³ Там же, стор. 8—13, 55—64.

⁴ Див., наприклад, М. Antoniewicz, *Archeologia Polski*, Warszawa 1926, стор. 155—187.

⁵ ОАК, 1904, стор. 121; А. А. Спицын, *Памятники латенской культуры в России*, ИАК, вып. 12, стор. 78—86.

⁶ А. А. Спицын, там же, стор. 78—86.

В історичній літературі антський час визначається звичайно як період військової демократії. Однак таке визначення є недостатнім.

Період, визначений Ф. Енгельсом як „вищий ступінь варварства“, починається ще в скіфську епоху, коли автохтонні племена, що жили на території середньої Наддніпрянщини, Побужжя та Наддністрянщини, навчилися обробляти залізо. Вивчаючи земельні відносини серед скіфів-орачів, М. І. Артамонов прийшов до висновку, що „скіфи“, як і стародавні германці, знаходились на останній стадії розвитку родового ладу, на етапі його розкладу, який Ф. Енгельсом зветься „військовою демократією“¹.

Але якщо скіфська епоха характеризується ознаками періоду військової демократії, то антська епоха повинна відбивати собою більш високу стадію суспільного розвитку, тобто племена, що були нащадками „скіфів-орачів“, очевидно, повинні були стояти вже на стадії переходу до класового суспільства.

Ще в скіфські часи розвиток суспільства приводив до істотних змін у суспільній організації. Так, коли час VII—VI ст. ст. до н. е. дійсно характеризується пізньородовим ладом, то в II ст. до н. е. бачимо в Криму, безсумнівно, рабовласницьку в своїй основі державу Скілура і Паллака. Коли в VI, навіть у V ст. до н. е. окремі представники грецького суспільства, яке на той час вже зазнало всіх суперечностей рабовласницького ладу, могли ідеалізувати скіфське родове суспільство, то в III—II ст. ст. до н. е. скіфські об'єднання державного типу, які вже на той час виникають у північному Причорномор'ї, успішно ведуть боротьбу з античними причорноморськими містами.

Але нас зараз цікавлять питання, пов'язані з розвитком не скіфів-кочовиків, а землеробського суспільства, розташованого в лісостепових районах; розвиток цього населення мав свої особливості і був, очевидно, трохи повільнішим.

Особливість розвитку хліборобських племен у порівнянні із скотарськими полягала, між іншим, у можливості ведення індивідуального господарства при умові збереження суспільної власності на землю. При такому способі ведення господарства весь урожай, зібраний на ділянці землі, що була в індивідуальному користуванні однієї особи чи родини, ставав власністю цієї особи чи родини.

Таким чином, між суспільною і приватною власністю на землю лежить тривалий період, коли земля, юридично являючи собою суспільне багатство, знаходиться в індивідуальному користуванні. Внаслідок цього вже в надрах родового суспільства виникають передумови для майнового розшарування і далі — виникнення класів, оскільки продукт праці є вже приватною власністю кожного конкретного виробника і джерелом його особистого збагачення.

М. І. Артамонов на підставі аналізу тексту Геродота довів, що скіфи-орачі в V ст. до н. е. знали вже індивідуальне землекористування при збереженні суспільної власності на землю і юридично узаконених перерозподілів, хоч відносно того, наскільки послідовно останні відбувалися на практиці, ніяких даних не маємо².

Про індивідуальний характер ведення господарства у антів свідчить характер поселень культури полів поховань. Тут не знаходимо спільних жител родової общини чи „великої сім'ї“ (так званіх „великих будинків“). Навпаки, житла культури полів поховань мають, як правило, невеликі розміри, які не перевищують 10—20 м²; в них могли жити лише індивідуальні родини. При цих житлах є господарські об'єкти — ями, льохи, місця для зберігання зерна та ін., в той час як суспільних

¹ М. И. Артамонов, О землевладении и земледельческом празднике у скифов, Ученые записки ЛГУ, серия ист. наук, вып. 15, стор. 19.

² Там же, стор. 7.

господарських споруд на поселеннях не знаходимо, що також є свідченням індивідуального способу ведення господарства.

Уже в скіфські часи хліборобство, принаймні у скіфів-орачів, давало додатковий продукт. Технічний прогрес на рубежі нової ери зробив цей додатковий продукт незрівнянно більшим і гарантованішим. Але оскільки при індивідуальному землекористуванні весь продукт праці є приватною власністю того, в чий користуванні знаходиться ділянка землі, то і весь додатковий продукт зосереджувався також в приватних руках, будучи, таким чином, джерелом особистого збагачення. В цьому ми бачимо дійсну причину того майнового розшарування, яке простежується на підставі фактичних даних.

Деякі дослідники схильні гадати, що джерела антських багатств, які виступають у вигляді скарбів, треба шукати у військовій діяльності антів на Балканах, що ці багатства здобуті внаслідок пограбувань, контрибуцій, викупів і т. п.¹ Такий погляд в корені невірний, оскільки не лише зносини з Римом і Візантією створювали передумови для нагромадження багатства. Сама ідея збагачення не змогла б виникнути з подібних, чисто зовнішніх причин, як не виникла вона в більш давні часи.

Процес утворення скарбів визначається не зовнішніми причинами — війнами, сутичками і т. п., а внутрішнім, перш за все господарським розвитком суспільства. К. Маркс з приводу цього писав: „Є традиційний погляд, нібито в деякі періоди люди жили виключно грабінництвом. Проте щоб можна було грабувати, повинно бути наявне щось для грабінництва, тобто виробництво“². Виникнення скарбів є зовнішнім виразом процесу нагромадження багатства в руках окремих представників антського суспільства: значна кількість додаткового продукту, що нагромаджується в руках окремих осіб і не може бути безпосередньо спожита або вкладена у репродукцію (бо не тільки для первісно-общинного, а й для феодального ладу характерна в основному не розширена, а проста репродукція), набуває форми грошей або предметів розкоші, перетворюючись, таким чином, у скарби. Найзручнішим способом переховування цих багатств в умовах того часу було закопування їх у землю.

На нашій території найдавнішими багатствами є скарби римських монет. Що римляни цікавилися при торгівлі із слов'янами перш за все хлібом, видно із збігу римської і древньоруської систем мір сипких тіл³, а також з епіграфічних пам'яток, наприклад з надмогильного напису римського полководця Плавтія Сільвана, в якому, як наслідок діяльності цього полководця на Задунайських землях, відзначається, що він знизив ціну печеного хліба в Римі тим, що вислав туди велику кількість збіжжя⁴. Отже, римляни при просуванні на північний схід, в ті землі, які були житницею древньої Греції, мали на увазі перш за все вивіз хліба.

Та величезна кількість римських монет, яку знаходимо на антських землях і яка в більшій своїй частині потрапила сюди внаслідок торгівлі хлібом, є свідченням того, які величезні маси додаткового продукту вироблялися у антському суспільстві. Таким чином, скарби римських монет, що є, з одного боку, показником майнового розшарування, а з другого — грошовим виразом додаткового продукту, одержаного внаслідок перш за все сільськогосподарського виробництва, є доказом того, що майнове розшарування у слов'янському суспільстві в перші

¹ В. Г. Ляскоронский, Находки римских монет в области среднего Приднепровья, Труды XI АС, т. I, стор. 464; А. А. Бобринский, Перещепинский клад, МАР № 34, стор. 111—120.

² К. Маркс, К критике политической экономии, 1949, стор. 210.

³ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М. 1948, стор. 42—43.

⁴ Т. Моммзен, История Рима, т. V, М. 1949, стор. 189, 190.

століття нашої ери мало у своїй основі насамперед економічний розвиток самих східних слов'ян.

У VI—VII ст. ст. н. е., природно, внаслідок військової діяльності антів і склавнів певна кількість предметів з дорогоцінних металів потрапила в руки слов'ян як військова здобич. Однак неправильно думати, що в середині I тисячоліття н. е. інших джерел збагачення, крім походів на Балкани, не існувало. Основна маса скарбів VI—VII ст. ст. н. е. складається з предметів місцевого виробництва. Правда, візантійські або східні (іранські) речі зустрічаються в цей час у значній кількості, але не вони переважають, наприклад, у Мартинівському¹ або Крилоському скарбах² (VI ст.). Скарби ж Мало-Ржавецький³, Хацківський⁴, Межигірський⁵ та ін. склалися виключно з предметів місцевого ремесла. Скарбів, які склалися б тільки з привізних речей, у VI—VII ст. ст. взагалі невідомо.

Таким чином, основне багатство в цей час складається з предметів ювелірного ремесла, які місцеві ремісники обмінювали на необхідні їм продукти, головним чином сільськогосподарські. Багатства, що приймали форму скарбів, були перш за все додатковим продуктом, одержаним внаслідок саме сільськогосподарського виробництва і перетвореним у гроші або предмети розкоші.

8

У розвитку сільськогосподарського виробництва знаходить своє пояснення і процес розкладу антського суспільства на різні соціальні групи. У ньому відшукуємо корені виникнення знаті, про яку відомо з письмових джерел, і в значній мірі — дружини, яка може бути простежена на підставі археологічних пам'яток.

Про древньослов'янських князів та вельмож звичайно говорять як про родо-племінну знать. Цей термін, проте, буде позбавлений змісту, якщо забувати про ті майнові відносини, які лежать в основі самого поняття „родо-племінної знаті“. Значення авторитету воєначальника і вождя не може привести до виникнення класового суспільства, оскільки класи і класові відносини людей визначаються їх відношенням до виробництва, але впливовість окремих представників антського суспільства часто базувалася на володінні багатством.

Можливо, що факти, які свідчать про майнову нерівність, про нагромадження багатства у окремих представників антського суспільства, і дані про наявність у антів князів і вельмож є лише різними сторонами одного і того ж явища, одного і того ж процесу, який можна було б назвати утворенням древньослов'янського класового суспільства.

Можна сміливо твердити, що економічна база для виникнення класового суспільства у антів була наявною вже на самому початку антського періоду. Вирішальним моментом і тут є такий розвиток економіки, який давав можливість одержання гарантованого додаткового продукту, що є необхідною умовою експлуатації людини людиною і, отже, розпаду родового суспільства на антагоністичні класи експлуататорів і експлуатованих.

У скіфському суспільстві маса додаткового продукту, який в той час могло давати хліборобство, очевидно, була ще дуже незначною — настільки, що навіть другий розподіл праці міг здійснитися лише на

¹ У Київському історичному музеї.

² Коротка археологія західноукраїнських земель, Львів 1932, стор. 56, табл. XV.

³ Каталог виставки XI АС в Києве, К. 1899, стор. 80.

⁴ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ м. Смела, т. III, СПб 1901, табл. XIV.

⁵ И. Хойновский, Археологические сведения о предках славян и Русн, К. 1896, стор. 166—171, табл. XIX.

початку нашої ери. Рівень розвитку виробництва у скіфські часи давав, очевидно, можливість тієї прихованої ще, обмеженої форми експлуатації, яка звичайно зветься патріархальним рабством. В зв'язку з цим твердження про наявність рабовласницької формації у скіфів-орачів позбавлене будь-яких підстав, проте про патріархальну форму рабства можна говорити цілком закономірно.

Джерел, які освітили б розвиток рабовласництва у античності в перші століття нашої ери, на жаль, немає; зате, як зазначалося, маємо багато даних, що ілюструють розвиток рабовласництва в VI—VII ст.ст., коли воно приводить не тільки до звичайного використання примусової праці військовополонених, а й до торгівлі рабами.

Вважати, що використання рабської праці могло виникнути тільки із зовнішніх умов, пов'язаних з тими ж походами на Балкани, тільки внаслідок того, що війна давала полонених, які могли бути використані у господарстві, не можна. Для цього необхідні внутрішні умови, пов'язані з розвитком виробництва; поки їх не було, полонених просто вбивали. З цієї точки зору дуже важливим є таке твердження К. Маркса: „В особі раба викрадається безпосередньо знаряддя виробництва. Проте виробництво тієї країни, для якої він викрадається, повинно бути влаштоване так, щоб допускати застосування рабської праці...“¹.

У слов'янському суспільстві, незважаючи на значний розвиток в середині I тисячоліття н. е. рабовласництва, рабовласницька формація не виникла, оскільки це суспільство стало на шлях розвитку феодальних відносин. Причини цього у тому прогресі, який, безперечно, мав місце в хліборобстві. Генезис класового суспільства у древніх слов'ян здійснювався на основі земельних відносин. Технічний же рівень хліборобства в антську епоху робив використання рабської праці до певної міри недоцільним, і експлуатація селянина, що виливалася у форму феодальної ренти, давала, без сумніву, більший ефект. Очевидно, в рабів, позбавлених знарядь виробництва, слов'яни перетворювали тільки військовополонених, які не мали власного господарства і знарядь виробництва і повинні були одержувати їх від господаря. Наслідком же майнових відносин всередині самого слов'янського суспільства у другій половині I тисячоліття н. е. було феодальне закабалення, при якому виробник зберігав свою владу на деякі знаряддя виробництва, а додатковий продукт вилучався у вигляді натуральної ренти.

Натяк на цю форму експлуатації, що лягла в основу зародження феодальних відносин, знаходимо у Псевдомаврикія. В „Стратегіконі“ зазначено, що військовополонених, обернених на рабів, анти не тримали у постійному рабстві, а через деякий час пропонували їм вибір: „чи бажають вони за певний викуп повернутися додому, чи залишитися там (де вони перебувають) на становищі вільних і друзів“². Звичайно це місце коментується в тому розумінні, що полонені мали змогу стати рівноправними членами родової організації. З цим поглядом не можна погодитися.

Якби це було так, то ті полонені, які ставали цілком вільними і рівноправними членами антського суспільства, могли цілком вільно розпоряджатися своєю особою, отже при бажанні могли їхати куди завгодно, а значить і до себе на батьківщину. Насправді ж, як зазначає Псевдомаврикія, для того щоб повернутися на батьківщину, полонені повинні були сплатити викуп — без цього їх не відпускали. В такому разі незрозумілим стає становище цих „вільних“ людей, які вже не раби, але не можуть повернутися додому, бо для цього обов'язково повинні сплатити викуп. Очевидно, полонений, який не був

¹ К. Маркс, К критике политической экономии, стор. 210.

² ВДИ № 1, 1941, стор. 253.

спроможний сплатити викуп, потрапляв в іншу залежність, що відрізнялася від залежності раба тим, що не виключала деякої особистої свободи.

У своїй геніальній праці „Про діалектичний та історичний матеріалізм“ товариш Сталін підкреслює, що феодальні відносини передбачають неповну залежність кріпака від феодала, який вже не може убити кріпака, але який може його продати або купити¹. На цих ранніх етапах, коли феодальні відносини тільки зароджувалися, залежність кріпака була ще меншою і, з точки зору візантійця, знайомого з найжорстокішими формами експлуатації, могла бути розцінена як повна свобода.

Що це було саме так, підтверджує, між іншим, одне висловлювання Таціта про германців, яке, однак, може бути віднесене і до древньослов'янського суспільства: „...рабів вони не використовують, як у нас, для служб, правильно розподілених між слугами: всякий сам веде своє господарство, управляє своїм будинком. Пан накладає на раба, як на арендатора, певну плату хлібом або худобою, або одягом і цим обмежується повинність раба“². Отже, хоч Таціт і використовує термін „раб“, проте відносини, які він описує, викликали у нього уявлення про відносну свободу, якою, на відміну від римського рабовласництва, користувалися у давніх германців ці „раби“.

Тут знаходимо зародки майбутніх феодальних відносин, які, розвиваючись, поступово витискували інші форми відносин — рабовласницькі у прямому розумінні цього слова та родо-общинні.

9

Вищесказане дозволяє підійти до оцінки історичної суті антського політичного об'єднання.

На існування східнослов'янського політичного об'єднання в VI—VII ст. ст. н. е. на північ від Карпат вказував В. О. Ключевський³. У своїх дослідженнях він спирався на відоме місце літопису, де мова йде про боротьбу дулібів з аварами. Для пояснення цього місця він використовував повідомлення арабського географа Аль-Масуді, наведене в його книзі „Золоті луки“⁴ про слов'янську державу Валінана. Ключевський встановив, що частина древньоруських племен, які жили в південній частині Східно-Європейської рівнини, підкорялися племені дулібів в часи, коли відбувалися сутички слов'ян (антів) з аварами. В. О. Ключевський мало використовував відомості, наведені візантійськими авторами; до того ж він не розглядав антів як Дулібський союз племен. Тимчасом відповідність даних візантійських авторів, особливо ж наведених Менандром, відомостям про Дулібський союз кидається у вічі при першому зіставленні.

Збігається перш за все територія. Так званий Дулібський союз племен, про який писав Ключевський, був розташований на північ від Карпат, на території Поділля, Волині, Галичини, Правобережжя (сам Ключевський включає до його складу всіх полян). Антське політичне об'єднання, про яке дізнаємося з творів візантійських письменників, було розташоване приблизно в тих же територіальних межах. Ще виразнішим здається цей збіг, якщо врахувати і хронологічну відповідність. Правда, ми не маємо точних відомостей для визначення часу виникнення як Дулібського союзу, так і антського політичного об'єднання. Проте досить твердо знаємо дату їх знищення, і в обох випадках

¹ Історія ВКП(б). Короткий курс, стор. 118.

² Сочинения Корнелия Тацита, т. I, СПб 1886, стор. 53.

³ В. О. Ключевский, Курс русской истории, т. I, 1923, стор. 124—126.

⁴ А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и руссах, СПб 1870, стор. 137.

це середина VII ст. н. е. (в VI—VII ст. ст. н. е. відбувалася боротьба східних слов'ян з аварами).

Вже самих цих співвідношень було б досить, щоб ототожнити Дулібський союз племен і антське політичне об'єднання, оскільки важко припустити, що у середині I тисячоліття н. е. на одній і тій же території, в один і той же час і у одного і того ж народу (східних слов'ян) могли існувати два різні політичні об'єднання. До цього можна додати і деякі цікаві деталі. Відомо, що дулібам довелося вести боротьбу з аварами і Дулібський союз кінець-кінцем знищили саме авари. Проте і анти зникають з історичної арени в зв'язку з їх боротьбою з аварами. Досить порівняти те місце літопису, на яке посилається В. О. Ключевський, і той уривок „Історії“ Менандра, де розповідається про посольство Межаміра, щоб позбутися щодо цього будь-яких сумнівів. Нарешті, анти ототожнюються з Дулібським союзом за допомогою імені Мусокія—Маджака—Макосія, про якого згадується в творах візантійських письменників у зв'язку з боротьбою слов'ян проти Візантії, у Масуді — у зв'язку з державою Валінана і в літописах, правда у відношенні до більш пізнього часу (XI ст.).

Всі ці збіги не можуть бути визнані випадковими. Вони не залишають сумнівів у тому, що Дулібський союз племен і антське політичне об'єднання — це одне і те ж історичне явище, що залишило під різними назвами свої сліди в різних літературних творах.

Звичайно зникнення антів з історичної арени не означало цілковитого знищення усього народу. Було знищено лише антське політичне об'єднання, на зміну якому виступили окремі племена, не об'єднані в одне ціле, як про це і пише Аль-Масуді¹.

Якщо візантійці перестали писати про антів і саме ім'я антів зникло з сторінок творів древніх письменників, то це значило тільки те, що вони, як політична сила, яка загрожувала Візантії, перестали існувати. Звідси і зникнення інтересу до них. Знову східними слов'янами Візантія зацікавилася приблизно через століття, коли на місці антського політичного об'єднання виникла Київська Русь, яка складалася вже на незрівнянно ширшій основі.

Все, що було сказано вище відносно суспільного устрою антів, переконує нас у тому, що антське політичне об'єднання не було звичайним племінним союзом пізньородового суспільства типу, наприклад, племінних союзів північно-американських індіанців, виникнення яких обумовлене не початком поділу суспільства на класи, а в першу чергу зовнішніми причинами (воєнними — інтересами спільної оборони — та ін.).

Про те, що влада антських князів не обмежувалася військовими функціями, а носила і політичний характер, свідчить дружина, що саме в цей час відокремлюється, військова сила якої протиставлена не тільки зовнішньому ворогові, а в якійсь мірі і основній частині того ж самого населення, що займалося головним чином хліборобством. Більше того, як зазначалося, вже в VI—VII ст. ст. політична влада узурпується і стає спадкоємною.

Але не лише влада князів визначала політичний устрій антської держави: тут бачимо і інші інституції. Свідчення Прокопія про те, що анти „живуть у народоправстві“², слід розуміти не як ознаку відсутності у них політичної влади, а тільки як свідчення того, що органом політичної влади було також і народне зібрання. Зрозуміло, що останнє є пережитком попереднього, родового ладу, але таким пережитком, який з розвитком класового суспільства відразу не зникає і зокрема у східних слов'ян існує і в часи Київської Русі у вигляді віча.

¹ А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и руссах, стор. 137.

² ВДИ № 1, 1941, стор. 237.

Нарешті, свідчення Йордана про 70 вельмож, розп'ятих разом з Божем¹, говорить про ту роль, яку відігравала в управлінні державою знать. Вінітар, природно, прагнув обезглавити антську державу, фізично знищивши тих осіб, які стояли при владі, і досягти цього він міг вбивством не тільки „короля“, але й 70 найвидатніших представників антської знаті.

Антське політичне об'єднання було для свого часу закономірним явищем — воно являло собою ланку в загальному ланцюгу історичного розвитку в ранній період середньовіччя. В цей час подібні держави створювалися і на заході у германців, і в Центральній Європі — у західних слов'ян. Антська держава не була серед них якимсь винятком.

З наведеного ясно, що не можна обмежуватися оцінкою антів як суспільства, що знаходиться на стадії військової демократії, як це звичайно робиться в нашій літературі. В антський час у східних слов'ян відбувається перехід до класового суспільства, і питання про суспільний устрій у антів в значній мірі визначає і підхід до вивчення раннього періоду історії Русі, до оцінки генезису Київської держави.

10

Зробимо короткі висновки.

На рубежі нашої ери у суспільному розвитку тієї частини східнослов'янських племен, яка відома в історичних джерелах під ім'ям антів, відбуваються істотні зміни.

Ще в останні століття перед нашою ерою з'являється орне знаряддя із залізним наральником, що визначило дальший розвиток сільськогосподарського виробництва. На початок нашої ери такі знаряддя поширені у Наддніпрянщині і Надністріянщині повсюдно. Близько I—II ст. ст. н. е. відбувається другий суспільний поділ праці, виникає грошова торгівля, з'являються перші скарби, розвивається майнова диференціація, заснована не на військовій здобичі, а, в першу чергу, на хліборобському виробництві, починає виділятися дружина, значного розвитку набуває володіння рабами, зароджуються перші феодальні відносини, нарешті — виникає держава.

Археологічний вияв всі ці процеси знаходять у виникненні культури полів поховань черняхівського типу.

Все це дозволяє розглядати час I—II ст. ст. н. е. як свого роду хронологічно-історичний рубіж.

В середині VII ст. ст. н. е. антська держава була знищена аварами. Проте перерви в історичному розвитку місцевого східнослов'янського суспільства не спостерігаємо. В VII—VIII ст. ст. н. е. відбувається нова дуже важлива подія у розвитку сільськогосподарського виробництва — з'являється плуг з горизонтальним повзуном, що дозволяє освоїти степові простори. Поява плуга відіграла вирішальну роль у дальшому розвитку східнослов'янського суспільства. Майнова диференціація в цей час посилюється (про що свідчать скарби цього часу), очевидно посилюється і експлуатація, яка здійснюється головним чином за рахунок розвитку не рабовласницьких, а феодальних відносин. Соціальна диференціація суспільства йде швидкими кроками вперед; виникає інститут данини, відокремлення дружини як феодального класу знаходить своє завершення. Саме в цей час з'являється перша редакція „Руської Правди“, яка юридично закріплює перший етап розвитку феодалізму. На місці знищеної антської держави виникають нові політичні утворення (Куявія, Славія, Артанія), які об'єднуються в IX ст. в єдину державу — Київську Русь.

З IX ст. починається період феодальної Русі.

¹ ВДИ № 1, 1941, стор. 233.

Таким чином, час II—VII ст. ст. н. е. вимальовується як яскраво окреслений період.

У VI—VII ст. ст. історичні джерела називають східних слов'ян, принаймні ту їх частину, яка входила в безпосередні стосунки з Візантією, антами. Джерела VI ст. (Йордан) пов'язують антів з подіями IV ст. н. е. (боротьба Божа з Вінітаром). Назва „ант“ відома на одному з керченських надмогильних написів III ст. н. е. Отже, використання цієї назви хронологічно дуже наближається до рамок окресленого нами періоду. Вважаємо, що є всі підстави називати цей період (II—VII ст. ст. н. е.) в історії східних слов'ян антським періодом.

Антський період характеризується наявністю, принаймні у частини східних слов'ян, суспільного ладу, заснованого в значній мірі вже на експлуатації людини людиною, але при якому ні рабовласницькі, ні феодальні відносини ще не стали, а первісно-общинні відносини вже перестали бути пануючими. Тому саме в антський час спостерігається боротьба трьох укладів — первісно-общинного, рабовласницького і феодального, яку С. В. Юшков розглядає як соціальну основу „дофеодальної“ держави¹.

Питання про дофеодальний період в історії східних слов'ян є одним з найскладніших питань древньої історії нашої батьківщини. Існуючий в літературі погляд, за яким цей період повинен бути віднесений до IX—XI ст. ст., є недоведеним і в багатьох відношеннях суперечить фактичним даним, оскільки реальні історичні і археологічні факти цілком недвозначно свідчать, що Русь IX—X ст. ст. була вже цілком сформованим феодальним суспільством. Гадаємо, що саме антський період є дофеодальним періодом в історії Східної Європи, а від IX ст. слід починати період феодальної Русі. Такий погляд повністю відповідає вказівці В. І. Леніна про те, що панування кріпосницьких (тобто феодальних) відносин на Русі починається саме з IX ст. В. І. Ленін писав: „Але кріпосництво *може* вдержати і *віками* держить мільйони селян в забитості (напр., в Росії з IX по XIX століття; в Китаї ще більше століть)“². Звідси видно, що періодом кріпосницьких відносин В. І. Ленін вважав час IX—XIX ст. ст. Між тим, потраплення селян в кріпосницьку залежність Й. В. Сталін, С. М. Кіров і А. О. Жданов у „Зауваженнях на конспект з історії СРСР“ відзначили як ту ознаку, що відділяє дофеодальний період від феодального³.

* * *

Такий історичний зміст антського періоду. При цьому може постати питання: кого стосується цей період — всіх східнослов'янських племен чи може тільки самих антів, тобто південно-західної частини східного слов'янства? Адже розвиток північних, лісових племен відбувався трохи уповільненими темпами.

Це, безумовно, вірно. Але вірно також і те, що не існує суспільства, особливо на ранніх ступенях розвитку, яке було б цілком однорідним за своїм розвитком. І в Київській Русі вятичі або дреговичі зберігали більшу кількість архаїчних пережитків, ніж, скажімо, поляни або новгородські словени. Отже, не в абсолютній однорідності справа. При оцінці суспільства слід насамперед брати до уваги те передове, найбільш прогресивне, яке і є кінець кінцем показником розвитку. Анти, звичайно, подекуди пішли вперед у порівнянні з лісовими, північними племенами. Але їх розвиток, безумовно, мав колосальне значення і для інших слов'янських племен, які з антами були в найтісніших зв'язках.

¹ С. В. Юшков, К вопросу о политических формах русского феодального государства, „Вопросы истории“ № 1, 1950, стор. 75.

² В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 342—343.

³ „Большевик“ № 3, 1936, стор. 63.

Ці зв'язки чудово можуть бути простежені на підставі археологічних даних (досить порівняти знахідки речей антського типу в культурних шарах північних пам'яток, появу на півночі культурних проявів типу полів поховань та ін.). Ці зв'язки, що кінець кінцем привели до утворення єдиного народу — східних слов'ян, не могли не відбитися на розвитку північних племен. Взагалі слід відзначити, що спільність, яка об'єднувала південні і північні гілки східнослов'янських племен, була незрівнянно сильнішою, ніж ті окремі відмінності у матеріальній культурі, які можна простежити на підставі археологічних джерел перших століть нашої ери. Отже, не тільки в епоху Київської Русі бачимо єдність населення північних і південних районів Східної Європи, а й у значно давніші часи.

Тому, гадаємо, антський період є певним етапом в історії всього східного слов'янства, яке завершувало в цей час процес свого формування в цілому, незалежно від того, що не всі частини східних слов'ян, які входили до його складу, були на одному рівні розвитку.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

АНТСКИЙ ПЕРИОД В ИСТОРИИ ВОСТОЧНЫХ СЛАВЯН

Резюме

Время II—VII вв. н. э. представляет собою в среднем Приднепровье, Поднестровье и Побужье весьма четко определенный период.

Около II в. н. э. на территории лесостепной полосы Восточной Европы складывается яркая культура полей погребений черняховского типа, которая должна рассматриваться как культура восточных славян — антов. Складывание этой культуры знаменовало собою ряд существенных изменений в развитии восточнославянского общества. Около рубежа нашей эры по всей антской территории получает широкое распространение пашенное орудие с железным наконечником, что вызвало весьма значительный подъем продуктивности сельскохозяйственного производства. К началу нашей эры в среде антов ремесло окончательно выделяется в самостоятельную отрасль производства и возникает денежная торговля. Памятниками этого являются крупные ремесленные мастерские и широкое распространение римских монет.

Прогресс в области производства влечет за собою усложнение социального строя антского общества. Археологические и письменные источники весьма ярко говорят о далеко зашедшем имущественном расслоении антского общества, о рабовладельчестве у антов, о выделении правящей верхушки и появлении регулярной военной организации — дружины.

Таким образом, создаются предпосылки для возникновения у антов первого политического объединения государственного типа, известия о котором сохранились в произведениях византийских историков, в древнерусской летописи и в сочинениях арабских писателей. Это политическое объединение было разрушено в середине VII в. н. э. в результате борьбы антов с аварами. С этого времени уже начинается процесс сложения Киевской Руси, возникавшей на несравненно более широкой основе.

Период II — середины VII в. н. э. может быть условно назван антским и соответствует времени вызревания в среде древнеславянского общества классовых отношений. Процесс сложения классового общества у древних славян, таким образом, следует искать не в IX—X вв., как это обычно делали, а значительно раньше. Антское время — дофеодалный период в истории восточных славян; Киевская Русь IX—X вв. соответствует уже эпохе феодализма.
